

Պ Ա Տ Մ Ս . Կ Ա Ն .

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՎԵՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ը Ն Դ Մ Ե Զ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀՈՌՎԱՍՅ

190 Ն. Ք. մինչև 428 յ. Ք.

Բ.

Տիրքան Բ. — Միկրդատայ հետ գործակցութիւնը. — Գրաւումները. — Տիրքանականերու. — Լուկուրուսի փափագը Հայոց և Պարթևաց ղեմ պատերազմելու. — Տիրքանականերու և Արածանիի ձախառնը:

Դեռ դարերու հեռաւորութեան մէջ ծածկուած այս մուկին մէջէն արեգական պէս վեր կը բարձրանայ Տ Ի Գ Ր Ա Ն Բ. (95-55 Ն. Ք.)՝ փայլուն անձնաւորութիւնը, զոր իր ժողովուրդը Մեծ կոչել սովոր է: Անոր ապագայ գործերը լաւ դատել կա-

րենալու համար՝ պէտք է անոր անցեալին վրայ ակնարկ մը նետել: Վասն զի այս թագաւորին ժամանակ է՝ որ Հայաստան տեսաւ իր բազրի աստղին բարձրանալը, զագաթնակէտն հասնելը և միանգամայն նսեմանալը: Այն Հայաստանը տիեզերական պատմութեան մէջ մոռց և անոր սահմանները մշտնջենապէս հաստատեց: Իր թագաւորութիւնը հայկական ազատութեան ոսկեդարն եղաւ: Իրեն ժամանակ Հայաստան մեծ պետութեանց կարգն անցաւ:

Տիրքան՝ Արտաշէս Ա. սերնդէն և Տիրքան Ա. որդի էր²: Քառասուն տարի թագաւորեց ան, և կեանքի շատ այլազան հանգամանքներու մէջ գտնուեցաւ: Սկիզբը պատանդ էր Պարթևաց ըով³. Թուի թէ իր հայրը պարտութիւն մը կրած էր անոնցմէ: Բայց Պարթևք ոչ երբէք տիրեցին Հայաստանի⁴: Տիրքան ստիպուեցաւ եօթանասուն հայկական հովիտներ իւր փրկանք տալ Միհրդատ Բ., որպէսզի կարենայ իր հայրենիքը դառնալ⁵:

Իր հասուն հասակը, իր բռնադատ դեզերումն օտար երկրի մը մէջ՝ իրեն բաւական ժամանակ և առիթ տուած էին լը-

1. Իր գահակալութիւնը ծանօթ է մեզ Պլուտ. Լուկ. 21էն: Երբ 70ին կղզիոս իրեն եկաւ, ան կը թագաւորէր արդէն 25 տարիէ ի վեր. իսկ իր մահէ դնելու է 56 կամ 55ին, վասն զի կիկերոն իր pro Sextio 58-59 ճառին մէջ, զոր 56 տարւոյ փառաւոր 9ին իօսած է, կ'ընէ Տիրքանայ համար, «զեռ այսօր կը թագաւորէ նա»: Միւս կողմանէ 54ին Արտաւազդ Բ. արդէն զահի վրայ կը գտնենք:

2. Ստրաբոն 11, 14, 15. Ապպիան Ատր 83.

3. Ստրաբոն. անդ. Գուստինոս 38, 3. prologi 42. Ապպիան Ատր. 83. Արեանու ցով (FHG III 588) պահուած ասանդութիւն մը զինքը նախ ստարապ կ'ընէ աշխարհագրագէտ զեռ անորոջ անգլոյ մը մէջ, Xոժօ-թղտղոյ:

4. Ստրաբոն 16, 1, 19.

5. Ստր. 11, 14, 15. Գուստին 83, 3. Gutschmid, Gesch. Irans 80 կը համարէ թէ Պարթևք Տիրքանը զինքի զօրութեամբ հայրենի գահին վրայ դրին ընդդէմ իր հակառակորդ Արտաւազդ առաջնոյ: Սակայն այս բանն ոչ մէկ պատմիչ ասանդած է մեզ. Ստրաբոն կ'ընէ պարագայն թէ դարձաւ, «ἐτυχε καθόδοιο, իսկ Գուս-

տինոս՝ թէ հայրենի թագաւորութիւնը զրկուեցաւ, in regnum paternum remissus. Ուրեմն զենքի խնդիր չկայ: Եթէ Պարթևք իրեն օգնած ըլլային հակառակորդն զմզմ, այն ստեն Տիրքան անշուշտ երախտագրութեամբ ըլլար իրենց և Ստրաբոնի յիշած վճարումն պիտի հասկնայինք իւրեկ նուիր: Բայց այդ այդպէս չէ: Վասն զի Տիրքան զայն իւրեկ փրկանաց զին կը համարէ և եօթանասուն հովիտները պատերազմով հա կ'առնու: Հեռեւոր Տիրքանայ պատանդութենէ ազատութիւնը Պարթևաց Արտաւազդ Ա. զմ պատերազմին ժամանակ զենք ըլլաւ թէ՛ հաւանական է: Միւս կողմանէ դեռու է որ Արտաւազդ շատ կանուխ կ'ապրէր, ինչպէս որ մենք փորձեցինք ապացուցենք Գաւելուած Աին մէջ: Մենք չենք գիտեր թէ Տիրքան երբ պատանդ էր. Ստրաբոնի խօսքերն աւելի կ'ուզեն ըսել թէ իր գահակալութենէն անմիջապէս առաջ չէր. այդ ժամանակ նա 45 տարեկան էր: Նաև Գուստինոս ասոր համաձայնի կը թուի երբ կ'ըսէ. Erat so tempore Tigranes rex Armeniae, obses Parthia ante multum temporis datus, nec olim in regnum paternum remissus.

ջորէն մտածելու և ուսումնասիրելու իր ապագայ կեանքը, իր ծրագիրները: Գահելաւ նա արդէն իբր փորձ մարդ մը և իր ուշադրութեան առարկայ ըրաւ գլխաւորապէս բանակին վերականգնումը, «հետեակագործ ձիւրու վրայ բարձրացուց, պարսաւորները քաջ աղեղնաւորներ ըրաւ, շերտաւորները սրով և նիզակով զինեց և մերկերը (γυμνός, թերեւզեմ) վահանով և երկաթեայ զգեստով զրահաւորեց»¹: Ինքը կրնար միշտ վստահ ըլլալ բանակին վրայ, վասն զի արդէն ինքն իբր զինուոր մը կ'ապրէր, և ութմասնեայ արեւորութեան ժամանակ իսկ իր զօրաց գլուխը անցած պատերազմի դաշտին վրայ անոնց առաջնորդեց: Յատուկ խնամոց առարկայ ըրած էր հծծելագործը, թէթեւագէն և զրահաւոր գնդերու բաժնուած, որ և յատկապէս ճարտար էր հին արեւելեան փախուստ ձեռնելու և վագած միջոցին յետապնդումը նետեր արձակելով զինքը հալածող թշնամին վիրաւորելու մէջ²:

Երեք տարուան մէջ Տիգրան այնպիսի համբաւ մը շինեց, որ իր բարեկամութիւնը զբացինքուն ցանկալի եղաւ: Պոնտոսի մէջ գրեթէ քսան տարիէ ի վեր կ'իշխէր Միհրդատ 2. Եւպատոր: Երկու մեծ մարդիկը շուտով հասկցան զիրար, գնահատեցին փոխադարձաբար մէկըմէկ և իսկույն առնչութիւններ հաստատեցին իրարու հետ: Որովհետեւ երկուքն ալ իրարու պէտք ունէին. մէկը իր յանդուգն ծրագիրները ի գործ զնելու համար, իսկ միւսը առաջնոյն բարեկամութեամբը ապահովուած իր երկրին սահմաններն ընդարձակելու համար: Անոնք կնքեցին գաղտնի դաշինք մը, որուն մէկ գլխաւոր պայմանը ծանօթ է մեզի՝ մինչև այսօր հասած պարբերութեան մը շնորհիւ. որ է, միասին մղուած ամէն պատերազմներու մէջ՝ աւա-

րը, գերին և զանձները Տիգրանայ պիտի ըլլային, իսկ երկիրը՝ Միհրդատայ, Երկրորդ յօդուածով մը որոշած ըլլալ կը թուին, թէ վերջինը զէպի հրախօս և աւրեմուտը — ուրեմն Հռովմայ դէմ, — իսկ առաջինը զէպի արեւելք և հարաւ — ուրեմն Պարթևաց դէմ — պիտի ուղղէր իր աշխարհակալական քայլերը: Այս կերպով երկուքն ալ իրենց կոնսակէն ապահովուած էին: Բացի ասոնցմէ նաեւ փոխադարձ օգնութեան խոստումներ տրուեցան. թէ և Հայաստանի մէջ Պոնտացի օգնական գնդեր չենք տեսներ, բայց հայ զինուորներ կը գտնենք Միհրդատայ ծառայութեան մէջ: Այս դաշինքին իբրև կնիք ծառայեց խնամութիւն մը, որով Տիգրան իրեն հարս առաւ Միհրդատայ գեղեցիկ և կիրթ դուստրը Կլէոպատրան³:

Միհրդատայ գլխաւոր ծրագիրներէն մէկն էր գրաւել Կապադովկիան, իր ազդեցութեան տակ ձգել Բիւթանիան: Այս բանս երկար շփոթութիւններու պատճառ եղաւ, և Տիգրան նախ այս խնդիրներու մէջ գործակից եղաւ Պոնտացւոյն: Հայը Միհրդատայ յորդորմամբ և անոր շահերուն համար մտաւ Կապադովկիա իրեն և պոնտական գնդերով, անկից հալածեց հռովմեական ծերակուտէն զրուած Արիոբարզանը՝ որ Հռովմ փախաւ, և հոն կըրկին անգամ հաստատեց Միհրդատայ փոքրահասակ որդին Արիարաթ Ը. և Գորդիոսը՝ իբր անոր խնամակալ (93 Ն. Ք.): Բայց քիչ մը վերջ (92ին) Սուլլա Արեւելք եկաւ իբրև փոխպրետոր Կիլիկիոյ, հալածեց թագաւորական գնդերը մինչև Եփրատ, և Կապադովկիոյ գահին վրայ հաստատեց Արիոբարզանը, որ Հռովմէասէր կը կոչուէր⁴:

Երկու թագաւորները սակայն չմոռցան Հռովմէն ընդունած հարուածներն: Սուլլայի

1. Խորեն. Ա. 24. հմմտ. Պլուտ. Լուկ. 26:

2. Կասախոս Գիւն 36, 7.

3. Յուստին 38, 3. Պլուտ. Լուկ. 22. Ապպիան Միհր. 104. Th. Reinach, Mithr. Eupat. էջ 106 և 107. L'alliance politique fut scellée par une u-

nion de famille; Tigran épousa une des filles de Mithridate, Cléopâtre, princesse trois fois moins âgée que lui, mais douée d'une intelligence ouverte et d'un courage viril.

4. Պլուտ. Սուլլա 5. Յուստին 38, 3.

հեռանալէն (իր 90) անմիջապէս վերջ սկսան շփոթութիւնները Բիւթանիոյ մէջ՝ վասն զի Նիկոմեդէս Բ. (141-91) հոն մեռնելով՝ երկու զաւակ թողած էր. Հոովմ հաստատեց երեցագոյնը Նիկոմեդէս Գ. (91-74), մինչդեռ կրտսերը Սոկրատ՝ Միհրդատայ քով ապաւինեցաւ։ Միհրդատ պոնտական բանակ մը տուաւ Սոկրատայ, որ իր եղբայրը հալածեց և գրաւեց Բիւթանիան։ Մինեոյն ժամանակ զրդեց Միհրդատ նաև Տիգրանը, — վասն զի ինքը չէր ուզէր Հոովմայ հետ յայտնի կուռիլ Սուլլայի հետ կրած դաշինքին պատճառաւ, — որ իր Միհրան և Բագուաս (Μιθρασ, Βαγῶας) զօրավարներուն ձեռքով կապաղովկիան գրաւեց Միհրդատայ հաշտին։ Արիորաբան երկրորդ անգամ փախաւ հոնկից և երկու հալածեալ թագաւորները Հոովմ գացին՝ Ծերակոյտը պաշտէն ձեռնուց, իր Թէ Միհրդատ ո՛ր և է դեր մը կատարած չըլլայ, և խնդրեց անկէ որ երկու թագաւորներու վերստին հաստատուելուն օգնէ։ Միհրդատ բնակաւ նապէս զլացաւ ո՛ր և է օգնութիւն, որովհետեւ կապաղովկիոյ վրայ պահանջներ ունէր՝ Ուստի փախստեալ թագաւորները հաստատուեցան իրենց գահին վրայ միայն ծերակոյտական տեղակալ Ակուրիլոսի և Մանլիոս Մալտինոսի ձեռքով։ Բայց Ակուրիլոս թեթևամիտ մէկն էր և Նիկոմեդ Բիւթանացին իր թագը շատ սուղի գնած էր Հոովմայեցիներէն. ուստի զանոնք գուհացնելու համար սկսաւ թագաւորը աւազակային արշաւանքներ ընել պոնտական երկիրներուն մէջ։ Միհրդատ գանգատեցաւ Մանլիոսի, որ միայն երկդիմի պատասխաններ տուաւ իրեն. այն ատեն Միհրդատ իր Արիարաթ որդին զօրքով կապաղով-

կիա զրկեց և Արիորաբանը երրորդ անգամ անկէ հալածեց։ Ասով թշնամութիւնները յայտնապէս սկսած էին և ահաւոր պայթումի մը կը սպասէին, որ շատ չուշացաւ գալու։

Մինչդեռ Միհրդատ Հոովմայեցւոց դէմ կը զինուէր, Տիգրան իր տէրութիւնն ընդարձակելու գործով զրաղած էր։ Ան իր երկրակալութիւնները հաւանականաբար Ծոփքով սկսած է։ Հոն կ'իշխէր դեռ Զարեհի սերունդէն մէկը, Արտանէս, որուն երկիրը Տիգրան առանց մեծ դժուարութեան Հայաստանի կցեց՝ Ծոփքէն անցաւ Կորդուք, որուն բնակիչները երբեմն Յունաց նահանջող բիւրին աւելի քան հասուցած էին՝ քան նոյն իսկ Պարսից թաւուր քաղաքները և Բիւնակ անառիկ ամրոցը։ Այս նահանգին բնակիչները յետոյ կարեւոր ծառայութիւններ մատուցին Տիգրանայ, Թէ իրենց քաջութեամբ և Թէ իրենց ճարտարութեամբ մեքենական առուեստներու մէջ՝

Երբ գրաւեց Տիգրան նաև ուրիշ զանազան փոքր իշխանութիւններ և քաղաքներ, ինչպէս Եդեսսա, իր զօրութիւնը և իր բանակը զգալի կերպով աճեցան, այնպէս որ նոյն իսկ Ասորիներ իրենց ապահովութիւնը և փրկութիւնը անկէ սկսան յուսալ՝ Որովհետեւ Ասորաց թագաւորութիւնը վերջին Սեւեակներու ժամանակ այնչափ սկաւրացել էր ներքին կռիւններով, որ հոն զօրաւոր կուսակցութիւն մը կազմուեցաւ՝ իրենց երկրին անդորրութիւնը օտարին օգնութեան մէջ փնտռելու։ Արդ այս կուսակցութիւնը նախադասեց Տիգրանը աւելի քան Միհրդատը և Պարթևները. որովհետեւ Տիգրան, բացի իւր

1. Յուստին 38, 3. Ապպիան Միհր. 10. 11. Reinach, Mithr. Eur. 97-101.

2. Ապպիան Միհր. 11

3. Ապպ. Միհր. 15. Reinach, Mithr. Eur. 115-120.

4. Սարգսն 11, 14, 15.

5. Սար. 16, 1, 24. Պլուտ. Լուկ. 21, 26, 29.

6. Յուստինոս 40, 1 կ'ըսէ բացայայտ կերպով Թէ Ասորիները չՏիգրան կանչեցին. իսկ Ապպիան նոյնպէս բացայայտ կերպով կը հաստատէ Թէ Տիգրան զանոնց զենքով նուաճեց, Երկուքն ալ կրնան իրատեց ունենալ, վասն զի Տիգրան մէկ կուսակցութեան կանչուեցաւ, իսկ միւրը զենքով հպատակեցուց։

յատուկ ոյժերէն, Պոնտաղոյն հետ խնամութեամբ կապուած էր և Պարթևաց հետ զաշնակիրք էր: Ուստի 84ին զինքն անդէպ ի Ասորիք խոշոր բանակով մը, զոր Ալպարհանոս չափազանցելով 500,000 զինուորէ կազմուած կը համարէր, հալածեց Անտիոքոս Եւսեբիոս թագաւորը, նուաճեց զիմաղորդ քաղաքները և փորձեց ձերբակալել նաեւ կղէտպատար կամ Սելենէ թագուհին, որ քաղաքները իրեն դէմ կը զբոսէր: Տիւրոսի, Սիդոնի, Պերզոսի և բովանդակ փիւնիկիոյ քաղաքներուն մէջ հայկական զորքը բարձրացաւ: Դամասկոսի վրայ տիրապետութեան կը վկայեն դեռ իր դրամները՝ իսկ Անտիոքայ մէջ իրեն ընդհանուր տեղապահ կարգեց Բագարատը, որուն տրամադրութեան տակ զորաւ քաղաքիւ գնդեր: Այսպէս այս նոր գահաւոր կը տառապանքներ տակաւն Ասորիքէն կամ կոմագինէն — որ է այսօրուան Զէյթունի և Մարաշու կողմերէն — մինչև Եգիպտոսի սահմանները՝ Հայկական շատ հին և շատ տարածուած անտիկութեան մը համեմատ, Տիգրանի մեծ քաղաքիւն մը Հրէաներու ի Հայս փոխադրեց և հայ պատմիչներ գիտեն քաղաքիւն Հրէական զայթականութիւններ ի Հայս: Յովսէպոս այսչափ միայն կը պատմէ որ, երբ Տիգրան անգղին բանակով մը փիւնիկիոյ մէջ հրէական սահմանէն ոչ շատ հեռի կը գտնուէր, Աղեքսանդրա թագուհին, զարհուրելով Տիգրանի մտաւորութենէն, հրեշտակութիւն մը խրկեց անոր թանկագին նուէրներով, և աղաչեց

որ իր ժողովրդեան հանդէպ բարեապագամ ըլլայ: Տիգրան ընդունեցաւ թագուհւոյն նուէրները և ապահովեց զայն իր բարի տրամադրութեանց մասին՝:

Իրեն Ասորիքի վրայ ստացած իշխանութեան բնական հետեանդմիւն էր, որ Տիգրան սկսաւ պահանջներ ընել նաեւ Կիլիկիոյ և յարակից երկիրներուն վրայ. վասն զի Կիլիկիա կը համարուէր Սելուկեան պետութեան մաս մը:

Իբր 77ին, յետ մահուան Սուլլայի, Տիգրան երրորդ և մեծագոյն արշաւանք մ'ալ ըրաւ ի կապադովկիա: Այս արշաւանքն ալ ընելուն՝ Միհրդատ մղած էր զինքը: Տիգրան կապադովկիան պատեց իբրեւ ցանցի մը մէջ, անոր բնակիչներէն, ըստ Ալպարհանու՝ 300,000 հոգի, փոխադրեց ի Միջագետք և զխաւարապէս իւր նորակառոյց Տիգրանակերտին շրջակայքը և մէջը, ուր արդէն ուրիշ օտարականներու քաղաքիւն մը փոխադրած էր: Տիգրան կ'ուզէր արևելեան հին բռնապետներու նման բռնի միջոցներով Միջագետքը քաղաքաւորացնել, ինչպէս որ վերջին ժամանակներս Շահ Աբաս հայկական ամբողջ քաղաքներ Պարսկաստան փոխադրեց, իր երկրին մէջ ձեռագործը, ճարտարարուեստը և վաճառականութիւնը զարգացնելու համար:

Այս կերպով գրաւեց Տիգրան կապադովկիոյ, Կիլիկիոյ և կոմագինի մէջ քաղաքներ, որոց գեղարուեստի հարստութիւնները՝ ի Հայաստան, իսկ բնակիչները թէ ի Հայս թէ ի Մարս և թէ ի Մի-

1. Eckhel, Doctr. num. III 248. Ամփանոս 18, 8, 9.

2. Ալպարհան Ասոր. 48. 49, հմտ. Marquart, E-rausahr 42. 174. Reinach, Mitth. Eupat. 312 4' 2-4. La Syrie respira; pendant quatorze ans elle connut, avec l'humiliation d'une domination étrangère, la paix, la sécurité et la prospérité.

3. Փաստոս Դ. 55. Խորեն. Բ 14. 16.

4. Յովսէպոս Հնախոսութիւն 13, 16. Հրէական պատերազմ 1, 5, 3.

5. Ալպարհան Միհր. 67.

6. Փոքր Ասորի յունական քաղաքներէն ի Հայս բն-

բաւ յունական ղեց արժանեք. «Առաջին զորք զմհհ. եանն ղինէ կամեցաւ. իսկ քրմացն որ եկեալ էին ի Յունաց, զմառա անեալ զի մի ի Խորադոյն Հայս վարիցին, պատճառեցն ըզմութիւնս, իբր թէ ղինն անդէն կամին զնսկիւն: Որում հասանալ Տիգրան, կանգնեաց զուսպիական պատկերն Դիոսի յամուր յԱնի, և զԱթենայն ի Թիւլ, և զԱրտեմիդայ զմիւս պատկերն յԵրիզայ և զԵփեսոսուն ի Բագայարնիլ: Բայց զԱփրոզիայ զպատկերն իբրեւ Երակէայ տարփաւորին, առ նորին պատկերին Երակէայ Երամայեաց կանգնել Յաւտից անդինս, Խորեն. Բ 14: Փոքրասիական արժանագրութեան մը մէջ կ'ըսուի Պոմպէտի համար, «Աս-

ջագետս փոխադրեց, որովհետեւ կ'ուզէր այս աշխարհներուն մէջ քաղաքակրթական տարրը ծաւալել¹։

Թէ՛ ըրն էր սկսան իր պարթևական պատերազմները և աշխարհակալութիւնները, չենք գիտեր ճշդիւ։ Այսպէս յայտնի է՝ որ անհուն ատելութիւն մ'ունէր ան Պարթևաց գէմ, և ոչ ոք կրցաւ իրաւցնէ այնչափ խոնարհեցնել զանոնք՝ ինչպէս Տիգրան²։ 92 թուականին Պարթևաց սահմանը կը հասնէր մինչև Եփրատ, որ անոնք առաջին անգամ Հռովմայեցիները ճանչցան Սուլայի անձին մէջ³։ Յամին 84 կը յիշուի անոնց դաշնակցութիւնը Տիգրանայ հետ⁴, և ինծի անհաւանական չթուիր՝ Տիգրանայ պարթևական կարևոր աշխարհակալութիւնները և ասոնց հետ կապ ունեցող Տիգրանակերտի հիմնարկութիւնը սոյն թուականէս վերջ և իր ասորական տիրապետութեան հետ վերաբերութեան մէջ դնել։ Որովհետեւ ոչ մէկ վկայութիւն ունինք ասոր հակառակ և միւս կողմանէ ծանօթ է որ Միհրդատ Բ. պէս հզօր թագաւոր մը կ'ապրէր դեռ 86ին ի Պարթևա։

Ուրեմն 84էն վերջն էր որ մտաւ Տիգրան ի Միջագետս, նուաճեց ամուր տեղերը և գրաւեց Մծբինը, որ ռազմագիտական յոյժ կարևոր կէտ մ'էր. զայն եռապատիկ պարսպով և խրամով մը ամրացուց և իր հպարտային զինարարը և պատերազմի գործերուն կեդրոնն ըրաւ։ Անոր վերակացութիւնը յանձնեց իր խորս (կամ Գոռ Γούραζ) եղբոր։ Արաբացի ցե-

ղերն ալ նուաճեց և հաստատուն կերպով բնակեցուց զանոնք Եդեսայի և Խառանու մէջ⁵։

Տիգրան մտաւ Ադիարէն և աւեր դարձուց Նիւնուէի և Արբելայի շրջակայքը, յետոյ քաղեց փոքր Մարաց կամ Ատրպատականի մէջ գտնուող Արարաւանի զեպակին վրայ, որ հազիւ տասը քիլոմետր հեռի գտնուող Եկրատանայ միջնաբերդը կը համարուէր։ Այս ամրոցին առումը մեծապէս բարձրացուց իր վարկը թէ՛ Պարթևաց և թէ՛ իր զինուորական առջև։ Յետոյ իրեն հարկատու ըրաւ Կասբից ծովուն հարաւ և արևմտակողմը տարածուող երկիրները մինչև Վրաց Կուր գետը, Հոն Աղուանից և Վրաց թագաւորներն իրեն դաշնակից եղան, ինչպէս որ Մարաց և Կորդուաց իշխողներն ալ իր աւատակալներն եղած էին։ Պէտք է որ Պարթևաց և ուրիշ ժողովուրդներու հետ Տիգրան յաղթական դեռ ուրիշ շատ պատերազմներ մղած ըլլայ, ինչպէս որ իր պետութեան սահմանները զայն ենթադրել կու տան. սակայն դժբաղդաբար իր զինագնութիւններն ու յաջողութիւնը այնքան պատմողներ ունեցած չեն ինչպէս իրեն ձախողութիւնները⁶։

Տիգրան կը գտնուէր հիմայ իր զօրութեան զագաթնակէտին վրայ։ Համեստ սկզբնաւորութենէ մը Մեծ թագաւոր մ'եղած էր, և հայրենի ժառանգութիւնը բազմապատիկ ընդարձակած և ամրացուցած էր։ Կրնար հպարտութեամբ իր շուրջը նայիլ և ամենայն իրաւունքով ինքզինքը «արքայից արքայ» անուանել։

տուածոց արձանները և ուրիշ զօրեղանքներ և միւս մնացած զարդ թշնամիներէն անեկով, զիցուէրն նուիրեց...՝ Դիոդ. Սիկ. առ Mai, Script. vet. nova coll. II 129.

1. Ապպիան, Ասոր. 48. Ստրաբոն 11, 14, 15. Յուստին 40, 1, 2. Տրիստակտ շնախ. 13, 16. Կասսիոս Գլին 36, 18. Մալալա 8. Պլուտ. Լուկ. 21, Պոմպէոս 33.

2. Պլուտ. Լուկ. 21. Marquart, Eransahr էջ 174 կը համարի որ, Պարթևի ստիպուած ըլլան դաշինքով մը ոչ միայն Միջագետքը Տիգրանայ յանձնել, այլ նաև իրենց արքայից արքայ տիտղոսէն ևս հրաժարել ի նը-

պատս անոր. Եւ յիբաի 89-87 և 80 տարիներէն մնացած արձանացութեանց մէջ յիշուող Գոտարք Ա և Ուրտէս Ա թագաւորները սոսկ արքայ տիտղոսն ունենալով արցից Լուկուլլոսի Տիգրան միայն արքայ կոչուել Պարթևներն իր կողմը շահելու համար չէին։

3. Պլուտ. Սալլիս 5.

4. Յուստին 40, 1.

5. Ստրաբոն 16, 1, 26. 1, 27. Պլուտ. Լուկ. 26, Պոմպ. 39.

6. Ստրաբոն 11, 14, 15. Իսիդոր Խար. ի Geogr. graeci min. I 250. Պլուտ. Լուկ. 26. 31. Gutschmid, Gesch. Irans 82. Marquart, Eransahr էջ 173.

Այս զորութիւնը և զինուորական ոյժը կարելի չէ երևակայել առանց երկրին ներքին բարեկեցութեան: Հայը վաճառական ժողովուրդ մ'եղած է: Մենք կը տեսնենք զինքը ամենահին ժամանակներու մէջ, որ իր ոգորահուս և կաշնայ նաւակերուն մէջ նստած եփրատայ ու Տիգրիսի վրայէն դէպ ի բարելուն կամ Միջագետքի շահատանները կը նսւէ, և Միջին դարու մէջ կարաւաններով Եւրոպիոյ մեծ վաճառատեղիներու մէջ արեւելեան ապրանքներ ի ցոյց կը դնէ: Եթէ այս բանս կը կատարուէր օտար տիրապետութեանց ժամանակ, որչափ աւելի եռուզեռ եղած պիտի ըլլայ այդ շարժումը Տիգրանայ պէս հզօր թագաւորի մը ժամանակ, որ բովանդակ յառաջակողմեան Ասիոյ մէջ ամենէն ազդեցիկ իշխանն էր և Արեւելքի վաճառականութեան զլխաւոր ճամբաներն իր ձեռքն ունէր: Հայաստանի հողին վրայ ցանցի մը պէս տարածուած փոքր և մեծ գետերը, հալկական ձիուն և բեռնակիր ջորիին ծանօթ բազմութիւնը, կոխուած դրամին առատութիւնը, և թագաւորին հրգօր պաշտպանութիւնը նպաստեցին և դիւրացուցին վաճառականական շարժումը:

Հարստութեան և ուժի յորդուրթեան այս պահուն Տիգրան հիմը դրաւ մեծ քաղաքի մը, Տիգրանակէրտի, որ պիտի անմահանէր իր անունը: Այս քաղաքին դիրքին վրայ շատ վիճուած է. ոմանք կը դնեն զայն Միջագետքի մէջ, իսկ այլք՝ Սիզոքի կամ Պիթիսի և կամ Ալձնեաց մէջ տեղ մը, որ է այսօրուան Մայաֆարկին կամ Փարկին, Տիգրիսի վերին ընթացքին հիւսիսակողմը: Ինծի այնպէս կը թուի՝ թէ

իրաւունքը վերջիններուն է. վասնզի, բաց ի ուրիշ պատճառներէն, նաև փաւստոս, զոր ես հոս շատ վստահելի և այս խնդրոյս մէջ հեղինակութիւն ունեցող կը համարիմ, այդ կողմերը կը դնէ զայն:

Նպատակէս դուրս է հոս ճշդել այն խնդիրը, թէ Տիգրան յիւսիս նոր մայրաքաղաք մը հիմնեց, ինչպէս արդի հեղինակներէն շատերը կը հաստատեն: Այսչափը սակայն ստույգ է որ հեղինակութիւն կազմող հին մատենագիրները, ինչպէս Ստրաբոն, Պլուտարքոս, Ապպիանոս, Տիգրանակէրտը երբէք մայրաքաղաք չեն անուաներ. իրենց համար Հայոց մայրաքաղաքը դեռ միշտ Արտաշատն է: Տարօրինակ կը թուի ինծի ընութեամբ Միջագետքի շէմին վրայ, դեռ հազիւ գրաւուած երկիրներուն սահմանները, լեցնել զայն օտարականներով, ու ենթարկել զայն անապատէն եկող բոլոր թշնամիներուն յարձակմանց: Բայց եթէ փոխանակ զայն մայրաքաղաք երևակայելու՝ որ է է հիմնարկութիւն մը համարինք, որ իրեն միութեան կեդրոն մը պիտի ծառայէր Տիգրանի նոր գրաւած աշխարհներուն և Հայաստանի մէջ, այն ատեն հիմնադրին զազափարը մեզ աւելի ընդարձակ և աւելի հեռատես պիտի տեսնուի, ինչպէս որ ալ էր: Տիգրանակէրտ պէտք էր ըլլալ և եղաւ կեդրոն մը վաճառականութեան. Յոյներն չուն իրենց արուեստները կը գործէին և ընդարձակ վաճառականութեան մը կարաւանները հոս իրարու կը հանդիպէին: Նա պիտի ըլլար կամուրջ մը, որուն վրայ Արեւելք պիտի ողջունէր Արեւմուտքը: Ար-

2. Այս խնդրոյն վրայ խօսող մատենագրութիւնը տես Հիւրքմանի Հին Հայոց տեղւոյ անունները էջ 414: Վերջին գործն է Lehmann-Haupt Armenien einst und jetzt, Berlin 1910. Նաև Լեման Ֆարքին Տիգրանի քաղաքը կը համարէ, յոյն կարծիքն էր նաև իր քաջ բայց դժբաղդաւոր ըլլաւով վախճանած ճանապարհորդակէցը W. Belok. Egli էջ 303. Իսկ այլք Սիզոքը կը համարին:

3. Փաւստոս Գ, 24. և 27. Փաւստոսի վկայութիւնը

ևս կը յարմարի Լուկուլլոսի ծրագրին, որ կը կայանար կարելի եղածին չափ երեզ հասնել և պաշարել Տիգրանակէրտը: Արդեօք Միլիտինէ (Մալաթիա) համառօտ ճամբան էր Միջագետքի զաշտալայնեալուն մէջ գտնուող քաղաքի մը: Ապահովապէս ոչ. բայց Միլիտինէն կրնար Լուկուլլոսը շուտով հասնել Ալձնեաց մէջ կանգնած քաղաք մը:

4. Հմտ. Ստրաբոն 11, 14, 6. 14, 15. Պլուտ. Լուկ. 31. Ապպ. Միթր. 104.

տաշատը՝ հայ ժողովրդեան քաղաքական ուժին, իսկ Տիգրանակերտը՝ անոր վաճառականական ոգւոյն մարմնացումը պիտի ըլլար: Մենք Տիգրանակերտը Հայոց մայրաքաղաքը կոչելու այնչափ քիչ իրաւունք ունինք, որչափ բոլոր Աղբըսանդրիաները, Սեւեհիաները, Անտիոքիաները մայրաքաղաքներ կոչելու զանոնք հիմնող թագաւորաց:

Մինչդեռ Տիգրան այս կերպով կը զբաղէր, Միհրդատ վերջացուցած էր իր պատրաստութիւնները մեծ արշաւանքին համար (88): Յամաքէն կը տանէր զրեթէ 500,000 հետեակագորաց և 40,000 ձիաւորաց բանակ մը, իսկ ծովու վայ ունէր 400 նաւ: Կարճ ժամանակի մէջ գրաւեց բովանդակ Փոքր Ասիան, Յունաստանը, Մակեդոնիա և Եգէական ծովու կղզիներուն մեծամասնութիւնը: Ամենուրեք ովսաննայով ընդունուեցաւ ան՝ իբր ազատարար հռովմէական դաժն լուծէն, Հռովմ սարափեցաւ և Եփեսոսի հրովարտակը ամենուն ոգին ցնցեց: Սուլլայի յանձնուեցաւ անոր դէմ պատերազմը, և սա Գերոնէի և Որքոմենոսի յաղթութիւններով Միհրդատը Եւրոպայէն քշեց և հռովմէական Արեւելքին մեծագոյն մասը կրկին ետ առաւ: Սակայն ասով պատերազմը վերջացած չէր, այլ սոսկ ընդհատուած: Մուրենա անուամբ տեղակալին զբոսութեամբը Միհրդատը երկրորդ անգամ արշաւեց հռովմէական երկիրները, բայց Կիւզիկոսի մօտ Լուկուլլոս անոր յառաջխաղացումը կասեցուց (74/73): Աւելի սովէն և փութորիկներէն՝ քան լեգէոններէն պարտուած քաշուեցաւ Պոնտոս. բայց հոս ալ չկրցաւ ինքզինքը պաշտպանել Հռովմայեցւոց դէմ և փախաւ Հայաստան, Տիգրանայ քով ապաւէն մը գտնելու համար՝ (72): Այս գործով Միհրդատ պարերազմը փոխադրեց Հայաստան, և ինչպէս որ ինքը Տիգրա-

նայ երազ մեծնալուն շատ նպաստած էր, նոյնպէս ալ ինքը եղաւ զիաւոր պատճառներէն մէկը անոր երազ անկման:

Տիգրան ընդունեցաւ փախստականը, տուաւ անոր հեռաւոր ամրոց մը, բայց զայն իր տեսութենէն հեռի պահեց զրեթէ երկու տարի:

Բնականաբար հոս հարցում մը կը ներկայանայ մեր առջև. Տիգրան կ'ուզէր արդեօք Լուկուլլոսի հետ պատերազմի: Պլուտարք սոյնպիսի դիտաւորութիւն մը կը վերագրէ իրեն, բայց կան ինչ ինչ հանգամանքներ, որոնք զայդ չեն հաստատե՞ր: Յիրաւի Տիգրան տասնեակ տարիներ առաջ Փոքր Ասիոյ մէջ ըրած իր արշաւանքներով հռովմէական զգացումը վերաւորած էր, բայց Հռովմ զանոնք երէք լըջօրէն չառաւ և առիթը ներկայացած ժամանակ Սուլլայի ձեռքով բողոք չըրաւ: Եւ ոչ իսկ Լուկուլլոս կը յիշեցնէ այդ բաները Տիգրանայ, Կարեիլ չէ ուղկի զրգում և հետևաբար պատերազմելու դիտաւորութիւն անուանել Տիգրանայ ըրածը, որով ընդունեցաւ Միհրդատը՝ իր աները, և հեռաւոր բերդի մը մէջ անոր ապաստանարան մը ընորհեց:

Երկար ժամանակ մը չենք լսեր որ նա Միհրդատայ հետ միաբան գործ մը գործած ըլլայ. կը թուի թէ տարիքին յառաջելովն աւելի խոհեմ քաղաքականութեան մը հետեւած ըլլայ. անշուշտ Միհրդատայ ահագին պարտութիւնները Գերոնէի և Որքոմենի մօտ վինքը համոզած էին՝ թէ Հռովմայեցւոց զինուորական կըրթութիւնը գերազանց էր:

Պատերազմի դիտաւորութիւն կամ մանաւանդ փափագ ունէր Լուկուլլոս՝ թէ՛ն պէտք է իրեն իրաւունք տանք՝ որ կը պահանջէր իր պարտեալ թշնամին իրեն յանձնել, սակայն միւս կողմանէ պէտք չէ անտեսել նաև անոր պատերազմելու

1. Մենոն ք. 44. Պլուտ. Լուկ. 19.

2. Պլուտ. Լուկ. 23, հմտ. 25: Տես Յաւելաւ, Բ. Պարտարքոսի արժանահաւատութեան վրայ:

3. Կիլիկոն ևս կը թուի սակայն հաստատել երբ կ'ը-

սէ, «մէկը (Միհրդատ) ազատ ձգուած, իսկ միւրը (Տիգրան) զրգում և մ, կը համարեն թէ առիթը ներկայացած է իրենց» Ասիան գրաւելու» pro Manilia 4.

անյազ ցանկութիւնը (և ընչաքաղցութիւնը), Միւնիպն շարժառիթները մղեցին Լուկուլար Տիգրանայ դէմ, ինչ որ քիչ յետոյ պիտի մղեն զինքը Պարթեաց դէմ քայելու, առանց մասնաւոր առիթ մը տրուած ըլլալու վերջիններուն կողմէն¹։ Դիտելու է նաև որ Լուկուլարս ոչ հայկական և ոչ ալ Պարթեական պատերազմի մը համար ծերակուտէն կամ Հռովմէական ժողովուրդէն հրաման ընդունած էր²։ Իր կամքն էր միայն իրեն հրամայողը։ Եթէ Տիգրան պատերազմի դիտաւորութիւն ունեցած ըլլար, երկու տարի Միհրդատը իրմէն հեռի չէր բռներ, որպէս զի Պոնտացին զինքը պատերազմի չգրգռէ³։ Ինչ աւելի արդար պատճառ կար՝ քան իր աները պաշտպանել։ Եւ սակայն նա զայս չըներ, այլ առանց հոգ ընելու Ասորիք կ'երթայ, որպէս զի այն տեղեր գրաւումներն ընդարձակէ։ Եւ ոչ իսկ իր արևմտեան սահմաններուն վրայ պահպան գունդեր կը կարգէ։ Երկու տարի (72-70) վերջ, երբ այլևս Պոնտոսի նուաճումը ապահովուած կը թուէր, յանկարծ օր մը Անտիոք տնկուեցաւ Ալպիոս կղզւորոս Պուլքեր, Լուկուլարի պատգամաւորը։ Տիգրան այդ ժամանակ Ասորիք Պտղոմայիսի (Ալկոն) պաշարմամբ զբաղած էր⁴։ Նա առաւ քաղաքը և եկաւ Անտիոք, ուր Հռովմայեցի պատուիրակը — յետ Տիգրանայ իշխանները ծածուկ իրենց թագաւորին դէմ գրգռելու — Միհրդատայ յանձնումը պահանջեց զրգռիչ լեզուով մը, հակառակ պարագային՝ պատերազմ սպառնալով։ Տիգրան պատասխանեց որ ինքն ալ լաւ գիտէ թէ Միհրդատ յանցաւոր է. բայց չկրնար զանիկայ, իր կնոջ հայրը և իր հիւրը, Հռովմայեցւոց մատնել, առանց բռ-

վանդակ աշխարհէն պախարակուելու իբր մէկը, որ ամենանուիրական պարտքերուն դէմ կը մեղանչէ⁵։ Այսուհանդերձ այն պարագային՝ որ Հռովմայեցիք իրեն դէմ պատերազմ հռչակեն, ինքն ալ պիտի գիտնայ ինքզինքը պաշտպանել⁶։

Սոյն պատասխանը համեստ և չափաւոր էր, և Տիգրանայ պատուոյն և պարտքին համապատասխան՝ վասն զի ինքը պէտք չէր երկրորդ Անտիոքը Պրուսիասի նման իր ոխերիմ թշնամիներուն մատնել, քանի որ զեռ զինուոր և քաջողութիւն (այդ ժամանակ Տիգրան եօթնասուն տարեկան էր) ունէր։

Երբ Ալպիոս դարձաւ առ Լուկուլարս և առ «յարմար գտաւ Տիգրանայ դէմ պատերազմիլը», բան մը՝ զոր իր անձնական և նաև Հռովմէական պետութեան մեծագոյն շահերը կը պահանջէին, Լուկուլարս պատրաստուեցաւ յանկարծակի յարձակում մ'ընելու ի Հայս⁷։ Տիգրան ալ, երբ տեսաւ թէ պատերազմը անհրաժեշտ էր, իսկոյն կանչեց Միհրդատը և զայն ընդունեցաւ արքունական ամէն շքեղութեամբ։ Երկու թագաւորներն երեք օր առանձնացան և բոլորովին լռեւեայն խորհեցան իրենց դիրքին վրայ. երկար մտածելէն յետոյ վերջապէս ծրագիր դրին, որ աւելի երազ գործեն քան Հռովմայեցիները և զաւանգան կողմերէն անոնց վրայ յարձակում գործեն կիլիկիա, Լիկաոնիա, Պոնտոս և Ասիա։ Մրազբէն իսկոյն գործի անցան Տիգրան՝ Պոնտացւոյն տուաւ 10,000 հայ հեծեակներ, և արդէն իր ունեցած 2000ին հետ Պոնտոս ղրկեց⁸։ Իսկ ինքը կիլիկիոյ և Լիկաոնիոյ վրայ պիտի յարձկէր⁹ — բան մը՝ որ Լուկուլարսն ալ գիտէր —

1. Պլուտ., Լուկ. 30. 31.

2. Ferrero, Grandezza e decadenza di Roma I 282. K. Eckhardt, Die armenische Feldzüge des Lucullus, 74. 196. 198.

3. Մեթուս 46, 1. 55, 1. հմտ., Պլուտ., Լուկ. 22.

4. Պլուտ., Լուկ. 21.

5. Մեթուս 46, 2.

6. Պլուտ., Լուկ. 27.

7. Պլուտ., Լուկ. 23. Ալպ. Միսր. 84.

8. Մեթուս 55. Կիկերոս pro Sextio 48; pro Manilia 23. Ալպիոս Միսր. 85 կ'ըսէ թէ Միհրդատ պատերազմին անմիջապէս առաջ Տիգրանայ քով հասաւ։ Այս հաւանական չի թուիր։

9. Պլուտ., Լուկ. 23.

եբր լսեց թէ Հոովմայեցիք Եփրատը անցած են՝:

Լուկուլլոս Պոնտոսի քաղաքները մեծ մասամբ կամ նուաճած կամ շահած էր. բայց իրեն համար կենսական կարեորութիւն մ'ունեցաւ Կապադովկոյ Արիորաքան թագաւորին բարեկամութիւնը, որ Հոովմայեցւոց տրամադրութեան տակ դրաւ ամէն ինչ, որ իր պատերազմէն խնայուած աշխարհը կրնար ընծայել, գունդեր և զւլխաւորապէս պարէն. որով Լուկուլլոս եւ տեկ կողմէն ապահովուած և պարենաւորուած էր, պարագայ մը՝ զոր Մինդրատու Հրաւիրատ գրած նամակին մէջ իւր շեշտէ, որուն Մեմնոն յատուկ կարեւորութիւն մը կու տայ և զոր Պլուտարք կը լռէ: Լուկուլլոս յանկարծ անցաւ Եփրատը Մելիտինէի (Մալաթիա)՝ մօտ՝ երբ Զուրը ցած էր, և արագաբար Ծոփքը անցաւ՝ Տիգրանակերտի վրայ դիմելով: Սակայն ճամբան, շատ հաւանականաբար դեռ Եփրատայ հայկական եզերաց վրայ ի Ծոփս, ուր ընդհանրապէս Հայոց թագաւորին գան-

ձերը կը պահուէին, պաշարեց ամրոց մը իր լեզէոններուն մէջ մասով, մինչ միւս մասը դէպ ի Տիգրանակերտ ղրկեց: Այդ ամրոցին մէջ կային Տիգրանայ հարճերը և զանձերը: Ան իսկոյն գունդեր ղրկեց հոն, որոնք Հոովմայեցւոց աչքին առջեւ մտան ամրոցը և եթէ լեզէոնական մը համարձակէր ճամբարէն դուրս ելնել՝ անոր վրայ նետերու կարկուտ մը կը տեղային: Գիշերը հեծեալներու գունդ մը հարճերով և զանձերով մեկնեցաւ և զանոնք անվտանգ Տիգրանայ մօտ բերաւ: Երկրորդ օրը կատարի բաղդուն մը տեղի ունեցաւ, որում Հոովմայեցիք յաղթեցին թագաւորական գունդերուն: Բայց թէ արդեօք ամրոցն ալ առնուեցաւ՝ չենք գիտեր՝:

Երբ Տիգրան Հոովմայեցւոց մօտենալը լսեց, փոքր բանակ մը ղրկեց Մերուսան (Արժունոյ) հրամանատարութեամբ անոնց յառաջխաղացումն արգելելու համար:

Մերուսան յարժակում մը գործեց Հոովմայեցւոց վրայ այնպիսի վայրկեանի մը մէջ, յորում անոնք ճամբորդութենէ յոգ-

1. Այս իրականութեանց հանգէպ, որ է առաջում Մեհնդատայ ի Պոնտոս Հոովմայեցիներն զբաղնելու և իր պատրաստութիւնը յարձակման մը համար, թէ մը տարօրինակ կ'երևի, երբ Պլուտարքոս Լուկ. 25 ամէն պարագայի մէջ կ'ուզէ պնդել թէ Տիգրան ի Հայոս բուլղովին անհոգ կեցած էր և միայն զուտ խօսքեր կը շալկէր: Իբր թէ տեսած ըլլայ իր շուրջը բոլորող պատերազմին հրդեհը և զլխատած ըլլայ այն արարիկը, որոնք զայն իրեն կ'իմացէին: Սակայն Մեմնոն 56 կ'աւանդէ փոքր բաղդուններ, որոնք Հոովմայեցւոց Տիգրանակերտի առէկ տեսնուելէն շատ կանխել, թերեւ դեռ Ծոփաց մէջ, տեղի ունեցան: Դարձեալ, եթէ Տիգրան անգործ տուժը նստաւ և միայն շողորդներու խօսքերուն մօրէ կ'ընէր, այն ատեն ինչպէս պէտք է մեկնել իր զօրաց բազմութիւնը. արդեօք դիւրին գործ մ'էր Մարաստանէն, Վրաստանէն, Միջագետքի անպատանելէն այնքան բազմաթիւ մարդիկ միասին բերել: Դժմա նապէս Մերուսանի զեղերը Հոովմայեցւոց վրայ յանկարծական և վտանգաւոր վայրկեանի մը մէջ յարձակում գործեցին. պարագայ մը՝ որ կը ցօշնէ թէ ի Հայոս գիւղերն թշնամոյ մը գալուստը և անոր դէմ պատրաստութիւն մը կար: Ուրեմն մենք ստիպուած ենք ընդունել, որ Թագաւորը պատրագմէն կարեւորութեան լուս զիտարկեց էր և Հոովմայեցւոց գալէն առաջ արագ բաւական մեծ պատրաստութիւններ տեսած էր: Բը-

նականաբար ի Հայոս չէին կարծեր որ թշնամին այնքան շուտ յարձիկ — մանաւանդ որ զանազութիւնը Լուկուլլոսի պատերազմներուն յատկանիշն եղած էր, — սա, կայն արթնութիւն պակաս չէր հոն և բուլղովին անհոգ և անգործ չէին նստեր, ինչպէս որ Պլուտարքոս կ'ուզէ մեզի հաւատացնել, և լեզէոնաց Եփրատը անցնելը Թագաւորէն ծածուկ չմնաց, ինչ որ դարձեալ ինքը կ'ուզէ:

2. Տակտի տար. 15, 27 կ'ըսէ թէ նա Մելիտինէն սկսեալ ճամբայ մը շինեց կամ բացաւ:

3. Մեմնոն 56. Ապ. Միքի. 84 կը համարէ թէ այս դէպքը ուշ և Տիգրանակերտի մօտ պատահած ըլլայ. բայց Ապիանոս ճշտ այս զուրկը նաեւ ուրիշ անճշդ ղրկութիւններ կը քովանդակէ: Ծոփաց մէջ Հայոց թագաւորները բազմաթիւ բերդեր ունէին իբրև զանձապահ. ասոնցմէ մէկն էր արքունական բերդն Բնաբեղ, Հայր մարդպիտին յամենաւ, ուր երբեմն Թագաւորներն ալ կու գային բնակելու, Փաւստոս Գ 12. Գ 24. Ե 5.

4. Պլուտ. Լուկ. 24 կ'աւանդէ թէ Ծոփաց բնակիչներն Հոովմայեցիները ուղախուլութեմը ընդունեցան. բայց հազիւ երկու տող վար և կ'աւանդէ, թէ ինչպէս անոնք իրենց բերդերը ցոյցեցին Հոովմայեցւոց առէկ, Դան և Կի. կերտ pro Manilia 23 կ'ըսէ. « Երբ Լ. Լուկուլլոս բանակով անոր (Տիգրանայ) Թագաւորութեան մէջ եկաւ, շատ մը Ժողովուրդներ մեր սպարապետին դէմ զրդուած էին »:

նաժ՝ բանակ զարնելու վրայ էին՝ Բաղ-
խում մը տեղի ունեցաւ Սեբաստիոս տե-
ղակալի գունդերուն և Միբուսանիներուն
մէջ. և թագաւորական գունդերը բոլորո-
ւին յաղթուեցան, որոնց զօրավարն ա-
րիաբար ինկաւ պատերազմի դաշտին վը-
րայ¹:

Այս պարտութիւնը լսելով Տիգրան՝ Տի-
գրանակերտի մէջ թողուց իր Մանգէոս զօ-
րավարը և, ինչպէս կը տեսնուի, նաեւ
Միհրդատի զօրավարներէն մէկ բանին²,
տալով պաշտպանութեան համար պէտք
եղած գունդեր, պարէն և պատերազմի
պաշար, և ձգելով իր սրտի հատորին պէս
սիրած քաղաքը՝ քաշուեցաւ Տաւրոսի մէ-
ջերը:

Երբ այս բաները կը կատարուէին,
Հոովմայեցիք յառաջացան դէպի այն մեծ,
գեղեցիկ և դեռ չվերջացած քաղաքը: Ման-
գէոս ներս փակուեցաւ իր բնիկ և յոյն
վարձկաններէ կազմուած գնդերով³:

Այդ ժամանակ Տիգրան եւս Տաւրոսի
մէջերը խմբած էր մեծ բանակ մը, թե-
րեւ երեք անգամ⁴ աւելի մեծ քան Հոով-
մայեցիքը և յառաջ քալեց իր քաղաքը
ազատելու համար: Միհրդատ իր ըզրը
չէր. իբր թէ սա զինքը յորդորած ըլլայ
իր յոյն պատգամաւորներուն ձեռքով որ
Լուկուլլոսի հետ դէմ առ դէմ ճակատելով
չպատերազմի, այլ իր հեծելազնդերով
անոր բանակին պարենաւորումն արգիլէ
և զայն ետ քաշուելու ստիպէ: Եթէ այս
տեղեկութիւնը ստոյգ է, կրնայ ստոյգ ըլ-
լալ նաև այն թէ Տիգրան՝ իր անցեալ
յաղթութիւններուն վրայ վստահ՝ փափա-
գած ըլլայ նոր փառք մ'ալ աւելցնել ա-
նոնց վրայ՝ յաղթելով Հոովմայեցւոց, ո-
րոնք իրենց կողմանէ իրեն պատերազմ
հրատարակած էին: Այսպիսի առիթներու
մէջ բնականաբար շողորորթները փոքր
դեր մը չեն խաղար:

Տիգրան իր բանակը գետեղած էր բար-
ձրութեան մը վրայ, որ այնչափ յարմար
չէր իր ուժերը գործածելու, ինչպէս որ
Միհրդատ ալ կը գանգատի այդ մասին⁵:
Պատերազմին օրը (6 հոկտ. 69) ան իր

բանակին աջ թևը տուաւ Մարաց թագա-
ւորին Միհրդատայ, ձախը Արիարքեսաց
թագաւորին, իսկ ինքը մէջ տեղ կեցաւ,
իր սպառազէն հեծելազնդերը կանգնած
էին բլրան մը ստորոտը:

Լուկուլլոս Մուրենան թողուց Տիգրա-
նակերտի ըզր լեզեռնով մը, պաշարումը
շարունակելու համար, իսկ ինքը բանա-
կին մեծ մասովը քալեց Տիգրանայ դէմ:
Երեք օր վերջը դուրս հանեց իրենները
ճամբարէն և անարգել անցաւ բաւական
մեծկակ գետէ մը, որ երկու թշնամի բա-
նակներու մէջէն կ'անցնէր և սկսաւ յար-
ձակումը: Լուկուլլոս կարելի եղածին չափ
զգուշացաւ ճակատ առ ճակատ կռուելէն
բանակի մը հետ, որ իրենինէն երեք ան-
գամ աւելի մեծ էր: Ուղղագիտական
ճարտար շարժումով մը առանց տեսնուե-
լու ելաւ նա 1200 զինուորով — երբ իր
բանակին մեծամասնութիւնը թշնամոյն
դիմաց ճակատած էր — այն բլրան վրայ,
որուն ստորոտը Տիգրանայ զրահաւոր հեծ-
եալները կը գտնուէին, որոնք իրենց կրած
ծանր զրահներուն և զէնքերուն համար
բաւական դիւրաշարժ և թեթեւեռն չէին:
Հոովմայեցիք յարձակեցաւ յանկարծակի
այս ծանրաբեռնած հեծեալներուն վրայ,
մղեց զանոնք հետեակներու շարքերուն
մէջ, և՛ յառաջ քան օրինաւոր ճակատա-
մարտ մը տեղի ունենալը՝ այնպիսի շփո-
թութիւն մը ձգեց հայկական բանակի
շարքերուն մէջ, որ այլ ևս յարձակում
կամ դիմադրութիւն անկարելի էր: Շփո-
թութիւնը աւելի ահաւոր եղաւ, երբ թիւա-
կացի և Գաղղիացի հեծելազնդերը սկսան
կատաղաբար յարձակում գործել և հալա-

1. Պլուտ. Լուկ. 25. Ապպ. Միհր. 84. Մերոսմանայ
սոսկ 2000 հեծեալ կու տայ:

2. Մենան 57.

3. Ապպիան Միհր. 84.

4. Տես Յաւելուած, Գ. Լուկուլլոսի և Տիգրանայ
զօրաց թիւը:

5. Պլուտ. Լուկ. 26. Ապպ. Միհր. 85.

6. Սաւրոմոս, հատկապէս, Միհրդատայ նամակն
առ Արշակ:

ծել: Փախուստն ընդհանուր էր և հետապնդումը երկար և անզուժ: Ասոր յաջորդեց բանակետդին աւարառութիւնը:

Տիգրանն ապաստանեցաւ ամրոց մը, ուր Միհրդատ — զոր ինքը պատերազմէն առաջ կանչած էր և որ քանի մը որ վերջը հասաւ — միտխարեց և քաջալերեց եռթանասնամեայ ծերունին:

Այդ ժամանակ Լուկուլլոս դարձաւ Մուրենայի քով, որ Տիգրանակերտը կը պաշարէր: Քաղաքին մէջ զինուորական ապրտամբութիւն մը ծագեցաւ: Վարձկան յոյն զինուորները, որոնք մեծ մասամբ կիլիկիայէն և կապադովկիայէն էին, կասկածելի դարձան իրենց մատնչի վարձուներով ընդհանուր համաճառար Մանգէոսին: Նա զինաթափ ըրաւ զիրենք և կ'ուզէր պատժել: Բայց Յոյները, որոնց հետ միացած էին օտար բնակչութեան մէկ մասը և զբխաւորապէս Միհրդատի յոյն զօրավարները, գրաւեցին աշտարակ մը և զիշերատեն Հոովմայեցիները ներս մտցին, կամ ինչպէս կ'ըսէ Մեմոն, « Միհրդատայ զօրավարները, որոնք քաղաքին մէջ էին, յուսաւատեցան և մատնեցին քաղաքը Լուկուլլոսին, պայմանաւ որ զիրենք ազատ թողու»: Աւտի Յունաց մտաւորութեամբ առնուեցաւ քաղաքը, որ մինչև նոյն ժամանակ քաջարար պաշտպանուած էր, մասնաւորապէս հրակեզ կպրածիւթի բոցերով, որ պաշարողաց մեծ ֆնաս կը հասցնէր այրելով անոնց մեքենայները, առանց ինք մարելու ջուրի ձեռքով: Հոով-

մայեցիք քաղաքին մէջ մեծ հարստութիւններ գտան, զոր Լուկուլլոս յափշտակութեան մատնեց իր զօրաց, բացի 8000 տաղանդ կիսուած դրամէն, զորս հասարակաց գանձին համար պահեց: Հայ նախարարաց կիներուն հետ պատուաւոր կերպով վարուեցաւ, որպէս զի անոնց ամուսինները շահի: Տիգրանակերտ մասամբ կործանեցաւ և գիւղի մը վերածուեցաւ, օտար բնակչութիւնը, որ է Յոյներ և բարբարոսներ, իրենց հայրենիքը դարձուեցան:

Բայց մէկ յաղթութեամբ երկիրը նուաճուած չէր: Տիգրան և Միհրդատ անմիջապէս նոր բանակ մը կազմեցին, այնքան մեծ որքան առաջինը, զորմէ 70,000 հոգի: Փորձեցին նաև Պարթևաց թագաւորը իրենց կողմը շահիլ և մասնակից ընել հասարակաց գործոյն: Այս նպատակու իրեն խօսք տրուեցաւ Միջագետքը ետ դարձնելու, զոր Տիգրան գրաւած էր: Բայց Հրաւատ չընդունեցաւ առաջարկը և շարունակեց իր բարկութիւնն ընդդէմ Տիգրանայ՝ անոր ըրած նոր պատերազմի մը պատճառաւ, նա աւելի հաստատուեցաւ իր ձեռնթափութեան մէջ Լուկուլլոսի պատգամաւորութեամբ մը, որ նոյնպէս իրեն Միջագետքը կը խոստանար, եթէ չէզոք դիրք մը պահէր: Հրահատ սակայն երկդիմի դեր մը խալաց և չէզոք մնաց, բայց առանց Հոովմայեցւոց հետ համաձայնութիւն մ'ունենալու և առանց իր պահանջներէն ետ կենալու Ատրպատականի, Մեծ

1. Պլուտ. Լուկ. 28. զորմէ բովանդակ հայկական աղբյուրն է 100,000 հետեւի սպաննել կուտայ, իսկ Հոովմայեցիներէն մեծած են կ'ըսէ 5 հոգի և վերաւորուած են 100: Արդէն մեր Գաւուրածին մէջ ապացուցած ենք որ Տիգրանայ բովանդակ բանակը հազիւ 80,000 հոգի կար, որմէ բնակաւաքար չկրնար 100,000 հոգի մեկել: Ուրեմն նաև անկեղծ թիւը աւելի կերպով չափազանցուած է: Անոր համար ես աւելի ընդունելի կը գտնեմ, ինչպէս որ Eckhardt, Die arm. Feldzüge des Lucullus էջ 111 Նոյնը ըրած է, Փեկոն Թրալլաքայ առանցքի, ի. FHG III 606 հոգի. 12, թէ մեծաւնեւորութիւնը կը հասնէր 5000, բայց գերի ինկնողները ըստ աւելի էին:

2. Պլուտ. Լուկ. 28, հմտ. Eckhardt էջ 100-104.

3. Մեմոն 56, 2. Պլուտ. Լուկ. 29: Այս առթիւն մէջ կը յիշատակուի, որ Պլուտացիք Տիգրան դարձեալ իր արքայական զգեստներով զարդարած ըլլայ, զորս առ իր որդւոյն տուած էր: Այս արգիւտը հրաժարում մ'էր Տիգրանայ կողմէն ի նպատակ որդւոյն: Արդեօք կըրտսեր Տիգրանի Մեծաց թագաւոր պատկուիւն հաստցում մ'էր իրմէ ետ առնուած թագի մը: Արդեօք այս ժամանակէն կը սկսին կրտսեր Տիգրանայ տգիտութիւնը, Թշմառութիւնը և թագի համար կորուսեր իր հօր հետ:

4. Ապական Միհր. 84-86. Պլուտ. Լուկ. 29.

5. Ստրոն 57, 3.

6. Ստրաբոն 11, 14, 15. Պլուտ. Լուկ. 29. Կասսիոս Դիոն 36, 3a. Ապպ. Միհր. 86.

հովիտներու և Միջագետքի վրայ, զորս ետ դարձնել Տիգրան բուլղարովին մերժեց, վասնզի տակաւին նա ինքզինքը բաւական զօրաւոր կը զգար՝ Միայն իրենց ուժերով մնացած, — մեծ մասով հայկական, որովհետև Միհրդատայ Պոնտացի զօրքը շատ սակաւ էր, — պատերազմը վերստին սկսան թագաւորները։ Այս անգամ Միհրդատ զօրքերը Հոռովմայեցոց պէս հրահանգած և բանակը անոնց պէս դասաւորած էր՝ իրենց զինաւոր ոյժը կը կաշանար հեծելազօրքին մէջ։

Լուկուլլոս 69/68ի ձմեռը կորդուց անցուն, որուն թագաւոր Զարդիննուր Տիգրան սպաննել տուած էր, Հոռովմայեցոց հետ մտանութիւն ընելուն համար՝ Լուկուլլոս կը մտածէր կորդուքէն Պարթևաց վրայ քալել, վասն զի Տիգրան չէր ուզեր յատենի ճակատամարտով իրեն հետ չափուիլ, այլ կը նախադասէր պատեն յարձակումներով անոր բանակին պարենաւորումը արգելուլ։ Բայց լեգէոնները բմբուտացան իրենց սպարապետին դէմ և չուզեցին ի Պարթևաք արշաւանք ընել, ասոր վրայ Լուկուլլոս վճռեց դարձնալ Տիգրանայ դէմ քալել, որը սակայն իրեն համար շատ աղետալի պիտի ըլլար։

Երբ 68 տարւոյն ամառուան կէսերը հասած էր, հոռովմայեցի սպարապետը թողուց Ասորոց և Միջագետքի գաւառներն ու հայկական Տաւրոսները անցնելով մտաւ բուն Հայաստան։ Զուտ նա թէ կիլիան և թէ բնակչութիւնը լորտովին տարբեր զրտաւ։ Այլևս յունական գաղթականութիւններ չկային, որոնց ձեռնառութեան վրայ կարենար իր յոյսը դնել, Հոս Լուկուլլոս

ամէն կողմ թշնամույ հանդիպեցաւ և մենք չենք լսեր որ նա զինուորական նշանաւոր զօրք մը կատարած ըլլայ այս տեղ։ Հոս Տիգրան և Միհրդատ հաւատարմաբար ի գործ կը դնէին իրենց ծրագիրը, որ է, յայտնի չպատերազմիլ և թշնամուոյն պարենաւորումը արգելել։ Կը տեսնուի որ այս ծրագիրը շատ լաւ յաջողած է։

Բացայայտ կերպով կը շեշտուի, թէ Լուկուլլոս կ'ուզէր մինչև Հայոց մայրաքաղաքը Արտաշատ երթալ, ուր կային Տիգրանայ կիները և տղաքները։ Ճամբան Տիգրան շատ անգամ յարձակում գործեց անոր վրայ, բայց կ'ըսուի թէ նա միշտ ետ մղուեցաւ։ Վերջին և վճռական պատերազմը տեղի ունեցաւ Արածանույ ափանց վրայ։

Հայոց դիմացը, — այսպէս կը պատմէ Պլուտարքոս այս պատերազմը, — Լուկուլլոս Արածանին անցուց իր զօրքը և թէ և ի սկզբան Հայոց հեծելազունները զիրենք թիչ մը ննդը խօթեց, բայց վերջապէս Լուկուլլոս յաջողեցաւ իր լեգէոնականներու ձեռքով թշնամին ի փախուստ դարձնել և զանոնք երկար հալածել։ Այս յաղթութենէն վերջ իր բանակին մէջ ապրտամբութիւն մը ծագեցաւ և զօրքը իրեն դէմ բարոտանալով մերժեց յառաջ քալել։ Լուկուլլոս բռնադատուեցաւ ետ դառնալ և եկաւ Մծրին։

Ինծի կը թուի թէ Պլուտարքոսի այս պատմածն ընդունելու համար շատ մեծ զգուշութիւն պէտք ենք զործածել։ Իսկ կ'ընդունիմ որ Լուկուլլոսի ետ դառնալուն պատճառ եղան հայկական ձմեռը և

1. Սալուստիոս, Նամակ Միհրդատայ առ Արշակ Մեծին 58. Պլուտ., Լուկ. 30. Ապպիան Մեհր. 87. Կասսիոս Դիոն 36, 3. Գովարին խնդիր մ'է որոշել թէ Հրահատին բուն խնդրածը ինչ էր և ինչ բան Տիգրան տրամադիր էր տալու։ Մեծնին համեմատ Տիգրան գրեթէ ըլլայ Միջագետք, Արաբասական և Մեծ Հովիտները անոր թողուլ, իսկ Պլուտարքոսի համեմատ Պարթևը կը բանակցի միայն Միջագետքի մասին։ Եթէ առաջինին բռնածը ճիշդ ըլլայ անհասկանալի կը մնայ թէ Հրահատ ինչո՞ւ դեռ իր բարկութեան մէջ կը յա-

մտի, երբ իր խնդրածները լիովին կատարուած են։ Նա Հոռովմայեցիներէն չվանար, այլ իր շահը կը փնտէր, որ պատճառաւ ես նա միևնոյն ժամանակ երկու կողմերու հետ ալ կը բանակցի։

2. Ապպիան Մեհր. 87. Մեծնին 58. Սալուստիոս անդ։

3. Պլուտ., Լուկ. 21. 29.

4. Պլուտ., Լուկ. 30.

5. Պլուտ., Լուկ. 31. 32.

զօրաց գէշ տրամադրութիւնը, որմէ նաեւ ապստամբութիւն ծագեցաւ: Բայց պէտք է գիտնալ որ հռովմայեցի զինուորը ամէն բանէ առաջ ընչաքաղց է. նա դրամ և հարստութիւն կ'ուզէ. այս բանը կը տեսնենք մենք Լուկուլլոսի կենսագրութեան ամէն էջին վրայ. զօրքը կը կողպատէ քաղաքներ հակառակ սպարապետի կամքին. այն իր դատարկ քսակը կը նետէ Լուկուլլոսի առջև և ստակ կ'ուզէ իրմէ: Հագիւ թէ Մծբնայ կը մօտենան այլևս չբխօսուի որ զինուորական ապստամբութեան մասին, և այս այն պարզ պատճառաւ, վասն զի բանակը թշնամուոյն հարուածնեւրէն ազատ էր այլևս և կարեւոր եղածն ունէր: Ի՞նչ աւելի դիւրին բան կար Հռովմայեցի զինուորի համար, քան դեռ քանի մ'օր ալ հետեիլ սպարապետին, (վասն զի Արտաշատ Արածանիէն այնքան ալ հեռու չէր), և կողպատել Հայոց մայրաքաղաքը ինչպէս Տիգրանակերտ, որ կրնար իրենց ստակ և հարստութիւն բերել որչափ կ'ուզէին: Եւ ինչո՞ւ Արածանիի յաղթութենէն օգուտ չքաղել:

Բայց զօրքը ուրիշ կերպով մտածեց և հրաժարեցաւ հարստութենէն: Այս հրաժարման պատճառը պէտք ենք ուրիշ բանի մէջ փնտռել: Այս անգամ Հռովմայեցի զօրաց յառաջ խաղաղումը այնպէս դիւրին չէր ինչպէս Տիգրանակերտի վրայ քալած ժամանակ, յորում իրենց դիմացը թշնամի մեծ բանակ մը չունէին: Հիմայ երկու թագաւորներ երկու ընտիր բանակներու զլուխ անցած՝ Տիգրան կը հրամայէր հեծեալներու Միհրդատ հետեակներու: Անոնք կը զգուշանային բաց պատերազմէ մը և եթէ Հռովմայեցիք մէկուն վրայ յարձկէին միւսը կ'անցնէր իրենց ետեւ և երկու սուրբի մէջ առնելով կը ֆնատէր իրենց և վրտանգի մէջ կը դնէր իրենց բանակը՝ Հայ-

կական թեթև աշրուծին շարունակ իրենց շուրջը կը թափառէր և զինքը հալածող ներուն շատ վտանգաւոր էր, որովհետև փախստեան միջոց նետեր յետապնդմ առձակելով կը վիրաւորէր զիրենք՝ թշնամի բանակի մը մօտակայութեան արդիւնքնեւրը, որ է պարէնի պակասութիւն և վիրաւորեալներու բազմացումն, սաստիկ ըզզալի եղան հռովմական բանակին մէջ, Նաև աշնանային ցուրտը (սեպտեմբեր էր) շատ կը նեղէր վիրաւորները: Այսպիսի հանգամանքներու մէջ յառաջխաղացում մը անկարելի էր: Այս հանգամանքները կշռելով է որ միայն նախ մեզի հասկանալի կը դառնայ թէ ինչո՞ւ համար Լուկուլլոս երեք ամիսներու երկար ընթացքին մէջ, — բուն ամառուան ջերմագոյն ամիսներէն մինչև սեպտեմբերի վերջերք՝ — կրցաւ Տաւրոսէն մինչև Արածանի միայն առաջ երթալ, որ համեմատաբար շատ կարճ ճամբայ մ'է:

Կարծեմ որ պատահած իրերու վրայ մենք աւելի ճիշտ և հաւատարիմ տեղեկութիւն կը ստանանք, եթէ վայրկեան մը Պլուտարքոսի Լուկուլլեան գովասանական երգը մէկդի թողունք և Կասսիոս Դիոնը լսենք. «Լուկուլլոս սկսաւ նոյն տարուան (68) ամառուան կիսուն — վասն զի զարնան անկարելի էր թշնամեաց երկիրը յարձակել տիրող ցրտին պատճառաւ — ինչ ինչ կողմեր աւերել, որպէս զի բարբարոսները դիմադրութեան և պատերազմելու բռնադատէ. բայց երբ ատով ոչ որ տուեղէն շարժեցաւ, նա ինքն զնաց անոնց վրայ: Յառաջ խաղացման աւտեն հայկական աշրուծին հռովմականը նեղը խօթեց, բայց հետեակներու հետ բաղխելէ հեռի կեցաւ՝ և ամէն անգամ ետ քաշուեցաւ, երբ Լուկուլլոս իր ասպարակիրները հեծելագնդին օգնութեան կը տա-

1. Ապպիան Մէթր. 87. Հմմտ. Eckhardt, Die Arm. Feldzüge des Lucullus էջ 207:

2. Պլուտ. Լուկ. 31 կը թուի թէ այս արևելեան հին ոսպական հրահանգը հասկեցած չէ կամ չէ ուզած հասկնալ:

3. Պլուտ. Լուկ. 31. 32:

4. Eckhardt անդ էջ 210 իրաւունք չունի այս կըստը տարբեր հասկնալու հակառակ Մոմսընի (Römische Gesch. III 75), որ Դիոնի բացատրութիւնը շատ ճիշտ հասկնել է:

նէր: Այսուհանդերձ թշնամիներ ոչ ի՛նչ որ և է ֆնաս մը չկրեցին, այլ նաև անոնք նետեր կը տեղային յետապնդմ¹ գիրենց յարձակողներու վրայ, և շատերը հոն ան- միջապէս սպաննեցին և դեռ աւելի բազմութիւն մը վիրաւորեցին: Այս վէրքերը անտանելի էին և դժուարաւ բուժելի: Վասն զի Հայերը կը գործածէին թունաւոր և երկու ճանկով սլաքներ, այնպէս որ ա- նոնք թէ դուրս հանելով և թէ վէրքին մէջ թողնով երազ մահ մը կը պատճառէին: որովհետև սլաքի ճանկերէն մէկը, զոր կարելի չէ ոչ մէկ կերպով դուրս հանել, կը մնար մարմնոյն մէջ: Արդ, երբ շատերը վիրաւորուած էին, ուրիշները մեռան և դեռ ուրիշներուն անդամները կը տրատուած էին և միանգամայն ուտելիք կը պակսէր², [Լուկուլլոս մեկնեցաւ անկից և եկաւ Մծրինի վրայ]³:

Հիմայ մեզի յայտնի են քուն պատճառները թէ ինչու համար զօրականը չուզեց յառաջ քալել և ինչու հրաժարեցան Հայոց մայրաքաղաքին կողմաւորութեն: Յաղթական և ընչաքաղց հռովմայեցի բանակ մը չէր ընել ինչ որ ըրին Լուկուլլոսի զօրքերը:

Կ'ուզեմ հոս յիշել Պլուտարքոսի կրաւորութեան հանդէպ ինչ որ ասոյն ժամանակ աստիճանաբար երբ Պարթևներէն սաստիկ նեղը խօթուած էր և մեծ ձախողութեան մէջ կը գտնուէր, յիշատակելով իր զօրաց ուրիշ Հռովմայեցի սպարապետներու ըրած կորուստները կ'ըսէ ի մէջ այլոց, «նաև Լուկուլլոս ատանց արեան չյաղթեց Տիգրանի»⁴, Սյոնպիսի խօսք մը ծարրական պիտի ըլլար մարդու մը բերնին մէջ, որ 30,000 զինուոր կորսնցուց և իր ձախորդութիւնը կը համարձակի բազմատեղ ու բլրի մը հետ որ, ըստ Պլուտարքոսի, 5

մեռեալ միայն ունեցաւ ամբողջ արշաւանքի ընթացքին միջոց: Պլուտարքոս կրաւորութեանը կը զննէ, ինչ որ պէտք էր ինքն Լուկուլլոսի կենսագրութեան մէջ յիշել:

Ինձ կը թուի թէ կրնանք ընդունիլ որ Լուկուլլոսի յառաջխաղացումն ի խոր Հայսայնքան դիրքին գործ մը չէր և թէ յաղթութիւնները միշտ իր տրամադրութեան տակ չէին: Բացի ձմեռէն, որ Հայաստանի մէջ երբեք յունիս, յուլիս կամ օգոստոսին չսկսիր, Լուկուլլոսի զօրքերը իրենց սպարապետը յետոյ դառնալու ստիպելու համար ունէին ուրիշ պատճառներ, որոնք պատմագիրներէն տկար չեշտուած են:

Արածանոյ կռիւն վերջ Լուկուլլոս ստիպուեցաւ դէպի հարաւ ետ դառնալ, ուր դաշնակից Արաբներէն և Ասորիներէն լաւագոյն ընդունելութիւն մը կրնար յուսալ: Եկաւ Մծրին և պաշարեց զայն: Այս քաղաքը, որ Տիգրանայ կարեւորագոյն ստացուածքն էր Միջագետաց մէջ, բովանդակ հնութեան մէջ նշանաւոր եղած է իբր ռազմագիտական կէտ մը: Այդ ժամանակ նա, ինչպէս արդէն ըսինք, եռասպտիկ պարիսպներով և խրամով ամրացուած էր, և հոն կային բաւական պահպան զնդեր Տիգրանայ խուրս (կամ Գոռ) եղբոր հակողութեան տակ: Տիգրանայնքան սպառնով էր քաղաքին անառիկութեան մասին, որ նա և ոչ իսկ զայն ազատելու համար օգնութեան եկաւ: Լուկուլլոս ամրաներով պաշարեց զայն և ամէն արուեստ ի գործ դրաւ, բայց իր յարձակումներն ի դերև կ'ելնէին պաշտպանողաց և մասնաւորապէս Կալլիմաքոսի ճարտարութեամբ, որ կանխապէս Ամիսոս քաղաքը պաշտպանած էր Հռովմայեցուց

1. Հմմտ. Ապպիան Միւր. 88 հակառակ Պլուտարքոսի Լուկ. 31 կողմակցական աւանդութեան:

2. Աստիւտ Դիոն 36, 6-8. Կիկերոնի յետագայ խօսքերը կրնան թէ զինուորական սպառմութեան և թէ կրուած ձախողութեան մը վերաբերել: «Լուկուլլոս, այլ գերագնաց, այնպէս վարեց զօրքերը, որ անոնց մեծ

և հոգեւոր սկզբները [սկզբնական յաջողութիւնները] ոչ թէ իր բազմին այլ քաղաքեան, իսկ այս վերջին զօրքերը, որ թէ մ'առաջ աեղի ունեցան, ոչ թէ իր յանցանքին այլ բազմին վերաբերել կը թուին», PRO Manilla 10.

3. Պլուտ. Կրասոս 26.

դէմ: Երբ մութ, անձրևոտ ու փոթորկալից գիշեր մը պաշարուածները իրենց զիւրենց յաղթող կարծելով պարսպաց պաշտպանութեան անհոգացեր էին և Հռովմայեցիքը թողած հեռացած կը համարէին, ասոնք զբաւեցին քանի մը դատարկացած աշտարակներ, լեցուցին խրամը և տիրացան քաղաքին: Թագաւորին եղբոր և միջնաբերդի մէջ ամրացած գունդերու ազատ ելը շուրհեց Լուկուլլոս, երբ անոնք յանձն առին միջնաբերդը իրեն յանձնել: Չմոռանալով ծառայած ամիսները Մծբին անցուց հռովմէական բանակը (68/67):

Երբ Հռովմայեցուց բանակը դէպի հարաւ դարձած էր, երկու թագաւորներն ալ դիմեցին հռովմէական երկիրները, զանոնք կողոպտելու և եթէ կարելի է կրկին ետ գրաւելու համար և պատերազմի ասպարէզը օտար հողի վրայ փոխադրելով թըշնամին իրենց երկրէն դուրս բերելու նպատակով: Տիգրան հայկական զինքեր սուտաւ Միհրդատի և զայն դարձեալ Պոնտոս խրկեց: Կայծակի մը պէս սլացաւ Միհրդատ, կրկին գրաւեց քաղաքները, կոտորեց փաթիոսի զօրքերը, ոչընչացուց Տերիարիոսի բանակը: Իսկ ինքն Տիգրան նախ հետեւեցաւ Լուկուլլոսի բանակին, որպէսզի զայն նեղէ յարատեւ, յետոյ Տիգրանակերտի մօտ մեծ վտանգի ենթարկեց Լուկիոս Փաննիոսի բանակը, զոր Լուկուլլոսի երազահաս օգնութիւնը միայն ազատեց: Ասկէ վերջ Տիգրան յարձակեցաւ ի կապադովկիա, աւերեց զայն, դարձեալ անկից հալածեց Արիոբարզանը և կը ըստպաշար Ասիա նահանգը մտնել: Եւս կիլիկիոյ մէջ տեղակալներ ունէր, որոցմէ Մենեմախոս Բոյնը Հռովմայեցուց կողմն անցաւ:

Հիմայ ինչո՞վ պէտք է մեկնել երկու թագաւորներու այս յանդգնութիւնը և զոր-

ծերը: Դիւրին է, ինչպէս Պլուտարքոս կ'ընէ, Լուկուլլոսի գովասանութեան երգին յանգը կրկնել և ըսել: Անոնք կը փախչին յաղթող Լուկուլլոսի առջև! Բայց զործերը այս յանգը կրկնել չեն թուիր: Լուկուլլոս կը լսէ և կը տեսնէ ինչ որ իր շուրջը կը կատարուի. յաղթուածները դուրս կ'ելնեն իրենց երկրին սահմաններէն, կ'աւերեն և կը տիրեն յաղթողներու երկրին: Հռովմէական յաղթող բանակը Մծբին քաշուած անգործ կը դիտէ կատարուածները:

«Լուկուլլոս, որ թերեւ կարող ըլլար այդ ձախողութեանց մասամբ մը դարման ընել»⁶, զիմեց դէպի Պոնտոս, բայց բան մը չկրցաւ ընել: Վաճառի «Միհրդատ ամրացած էր Տաւաւրեան բարձունքներու վրայ և իրեն դէմը չեկաւ. միւս Միհրդատ, արքայ Մարաց և փեսայ Տիգրանի, յանկարծական յարձակումներով կը սպաննէր Հռովմայեցիներէն շատերը, որոնք հոս հոն ցրուած էին. ասոնցմէ զատ կը ծանուցուէր ինքնին Տիգրանայ գալուստը և զօրքը ապստամբեցաւ... Լուկուլլոս օգնութիւն խնդրեց որ իրեն չտրուեցաւ, տաքնապի մէջ էր և կը վախէր առանց պաշտպանութեան մնալ: Եւսնապէս կ'երկնչէր օտար հողի վրայ կենալ»⁷:

Այս է հռովմէական բանակին ճշմարիտ պատկերը, որ երբէք չնմանիր յաղթող բանակի մը: Այս բանակը պէտք է որ շատ կրած ըլլայ. նա վեհերոտ է և շատ մեծ կորուստներ ունեցած է: Եւ եթէ թագաւորները զայն իրենց երկրին շէմին վրայ առանձին կը ձգեն, այդ կը մեկնուի միայն անով որ, իրենց զայն կ'արհաւիրէին և մեծ կարեւորութիւն չէին տար անոր: Այսպէս դարձեալ ակամայ կու գանք այն համոզման, թէ Արածանայ կոիւր և ի ներքին Հայս չունէ շատ ծանրի նստած

1. Կասիոս Դիոն 36, 8-10. Պլուտ. Լուկ. 32.

2. Պլուտ. Լուկ. 35.

3. Կասիոս Դիոն 36, 10. Մոսքւն Römische Geschichte III 69-70.

4. Պլուտ. Լուկ. 25, Ապ. Միհր. 87. Կիկերոն pro

Manilia 25. 45. Արմանագրութիւն Դիոնոր Միլիթիացւոյ մօտ (առ Mai, Script. vet. nova coll. II 129).

5. Կասիոս Դիոն 36, 19.

6. Կիկերոն pro Manilia 26.

7. Կասիոս Դիոն 36, 16-17.

է Հռովմայեցոց և Պուտարոս — եթէ նոյն իսկ լաւատես աղբիւրները կամ իր Լուկուլլոսի համար համակրութիւնը գինքը մոլորցուցած ըլլան — իրաւունք չունին պարտութիւնը արքայներու վերագրելու, որոնցմէ սակայն կը վախէ և կը զգուշանայ կարծեցեալ յաղթողը, ինչպէս որ տեսանք: Յետ այնքան շատ և այնքան մեծ պարտութիւններու, զորս Պուտարոս գիտէ պատմել, մեզի տարօրինակ կու գայ լուծիւնը խաղաղութեան բանակցութեան մասին, որ սակայն բնական հետեանքը պէտք էր թլլալ այդ պարտութեանց: Ընդհակառակն, յաղթողները յարկ մը չեն գտներ յաղթուած երկրի մէջ, որուն տակ իրենք գիրենք պատսպարեն կլիմայի խրատութեանց դէմ. գինուորները դառնապէս կը քանգատին, և նաև կողոպտու կը նկարագրէ իրենց խղճալի վիճակը, երբ նա զանոնք ապստամբութեան կը յորդորէ¹:

Թամի 68 Լուկուլլոսի բանակին տեղուհութիւնն իր գազաթնակէտն հասած էր: Մէկ մասը կ'ուզէր գինուորական ծառայութենէ ազատ ըլլալ. բայց դեռ մեծագոյն մաս մ'ալ ուրիշ սպարապետ մը կը խնդրէր: Կը թուի թէ Հայոց, Պոնտոսի և Մարաց թագաւորները նոր յարձակում մը պատրաստած էին Լուկուլլոսի վրայ. Միհրդատ Մարը կը դեգերէր հռովմէական համբարին մօտերը, Պոնտացին անկից շատ հեռու չէր. իսկ Տիգրան կապաղովկիայէն կը վազէր մեծ բանակներով: Լուկուլլոս փախուստ կու տայ և կը մտածէ Տիգրանի չուէն յոգնած բանակին վրայ յանկար-

ծական յարձակում մ'ընել. բայց իր գինուորները իրեն հետեցեան միայն մինչև Կապաղովկիոյ սահմանը և աւելի յառաջ քալել չուզեցին: Ոչ ոք մտաւ Կապաղովկիա, ուր Տիգրան մեծ աւերումներ գործած էր և իր «մեծ բանակներով» կը սպառնար նաև Ասիա նահանգը գրաւել. բայց զՏիգրան զսպեց մերձաւոր ներկայութիւնը Պոմպէոսին², զոր քիչ վերջ հռովմէական ժողովրդեան որոշողութիւն մը Լուկուլլոսի յաջորդ անուանեց: Լուկուլլոս իր գինուորներէն թողուցաւ, իսկ Հռովմայ մէջ կորսնցուց նա իր լաւագոյն շնչողները, որ է ազնուապետականները. վասն զի այդ ժամանակ յաւիտենական քաղաքին մէջ կատարուած յեղաշրջումներով ուսմակաւարական կուսակցութիւնն իշխանութեան գլուխ անցած էր: Լուկուլլոսի անկման նպաստեց նաև ժողովրդեան տրիրուններու յարձակողական լեզուն, զորս ասպետաց (որ է դրամատներու) հզօր դասակարգը իրենց կողմը շահած էր, վասն զի Լուկուլլոս Ասիոյ մէջ չափ մը դրած էր ասպետներու վաշխառութեանց:

Լուկուլլոս հռովմայեցի զօրավարներու ամենաերևելիներէն մէկն էր. իր յաղթութիւնները Կիւզիկէի, Քարիւրայի և Տիգրանակերտի մօտ կը ցուցնեն հռովմէական հրահանգի և պատերազմական արուեստի գազաթնակէտ մը: Եւ եթէ դժուարաւ կըրնանք վերագրել իրեն յաղթութիւն մը Արածանայ մօտ, սակայն իր դեռ ողջնուզած բանակով մը ներքսագոյն Հայաստանէն դարձը մեր զարմացման արժանի է:

Լուկուլլոս դարձաւ ի Հռովմ և վարեց հոն անգործ և շուայ կեանք մը, իսկ Արևելքի գործերը «67/66ի ձմեռը հիշող սյն տեղ էին, ուր որ էին 75/74ի ձմեռը»³:

Հ. Յ. ԱՍՏՈՒՐԵԱՆ

1. Պուտ. Լռփ. 32, 34, հմտ. Ապպիան Միհր. 88. 90.

2. Կասսիոս Դիոն 36, 16-17. Պուտ. Լռփ. 35. Կիւերոն pro Manilia 45. Ապպիան Միհր. 87.

3. Միսթըն Römische Geschichte. III 72.